SAYATKIZI, Kaliyeva Şınar (2014). "Farab'lı Bilim Adamlarının Bilimsel Mirası ve Onun İslam Kültürü Tarihindeki Önemi". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir (http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/yrddocdr-ahmet-emin-seyhan.pdf), ss.353-362

Kaliyeva Şınar SAYATKIZI*

FARAB'LI BİLİM ADAMLARININ BİLİMSEL MİRASI VE ONUN İSLAM KÜLTÜRÜ TARİHİNDEKİ ÖNEMİ (Ebu İbrahim İshak el-Farabi'nin «Divan el-Adab» eserini esasa alarak)

Kazakistan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında ulusal egemenliğine kavuşması, ülke şarkiyatçıları ve türkologlarını insani değerler bağlamında kendi ülke tarihini, türk kökenli halkarın ruhani mirasını çağdaş realiteyi göz önünde bulundurarak derinden incelemeyi gerektiren çok önemli meselelerle karşı karşıya koymuştur.

Medeniyet ölçekli yaklaşım açısından bakıldığında İslam kültürünün gelişmesi, dünya kültür gelişmesi gibi komşu halkların, ülkelerin ve bölgelerin karşılıklı etkileşimi ve kaynaşmasıyla karakterize edilir. Bunun en belirgin örneği: Arap Hilafeti kültür ve bilimi gelişmesine çok büyük katkıda bulunan ortaçağ Arap biliminin Türk kökenli temsilcileri, "Doğunun Aristotelleri" olarak tanınan Abu Nasr al-Farabi (870-950), Abu İbrahim İshak b.İbrahim al-Farabi, İsmail el-Cevheri (yaklaşık 940-1008) ve benzerleridir.

Bilindiği gibi, Abu Nasr al-Farabi, filosofi, mantık bilimi, tıp, astronomi, müzik üzerine yaptığı temel araştırmaları ile birlikte aynı zamanda şair olmuştur. Al-Farabi'nin şiiri kendine özgü itinayla incelemiştir ve ardından "Şiir kuralları hakkında yapıt", "Şiir hakkında kitap", "Şiir ritmi hakkında kitap" adlı eserlerini bırakmıştır.

Ortaçağ bilim adamı İbn Abi Usaybi'a göre, al-Farabi'nin "Kalam fi şiir vel-kavafi" adlı Arap şiir yapısına yönelik ve bilim adamlarınca "şiir tabiatının incelenmesinde bir benzeri olmayan" bir yapıt olarak tanınan eseri mevcuttur. Ancak, maalesef, al-Farabi'nin

* Doç. Dr. el-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Almatı.

şiir üzerine olan eserlerinin, çağdaş araştırmacılar tarafından tam olarak bilimsel açıdan incelemesi yapılmamıştır.

Farab'lı bilim adamlarının zengin mirası üzerine Kazakistan'da ilk olarak araştırmayı başlatan çağdaş bilim adamı, şarkiyatçı ve Arap bilimcisi, A.B.Derbisali'dir. Kendi monografi çalışmalarında ve bilimsel makalelerinde profesör A.B.Derbisali, Farab nispetini taşıyan otuza yakın tarihi kent temsilcisini saymıştır, onların arasında dilciler, edebiyatçılar, islam alimleri, filozoflar, astronomlar v.b. vardır. Bu bilim adamlarının bazılarının eserleri günümüze kadar hala incelenmeye hiç ele alınmamıştır, onlar: Abd as-Samad al-Farabi, Abu Ali Hasan al-Farabi, Kauam ad-Din al-Farabi, Mevla Muhammad al-Farabi, Abu-l Kasım al-Farabi, Burhan ad-Din Ahmad al-Farabi, Abu Muhammad al-Mukaddasi al-Farabi, Abu-l Fadl Sıddık al-Farabş as-Sunaki.

Bundan on iki asır önce Kazak bozkırlarına yayılmış olan İslam-i ilim ve medeniyetin önemli unsurlarından biri olan Kuran-ı Kerim dili Arap dilinin bu topraklarda gelişmesine tesir etmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde yayınlanan Kazakistan tarihi ile ilgili çeşitli ders kitaplarında "Kazak halkının göçebe hayat sürdüğünü, onların ilimle hiç ilgisi olmadığını, sadece hayvan yetiştirmekle uğraşan halkın cahil olduğunu öne sürüyordu. Böylece yazma çizme bilmeyen Kazak halkını 1917 Ekim ihtilali cehalet uykusundan uyandırdı" içerikli yazılar yıllarca ders kitaplarından düşmüyor, onu okuyan nesillerimiz onun doğru olduğuna inanarak yetişti.

Fakat XX asrın sonuna doğru bu görüşlerin yanlış olduğu meydana çıkmaya başladı. Ancak tarih sayfalarında yazılan bu kaideleri yok etmek için önemli ilmi araştırmaların gerekli olduğu malumdur. Bu amaçta Kazak tarihçileri, arkeologlar Kazak sahasının ve topraklarının her bir tarafını incelemede ve araştırmada çok emek sarfettiler. Onların buldukları eski tarihi şehirler, çeşitli eşyalar büyük yankı yaratmış oldu.

Kazı işleri yapılırken Otırar, Sığnak, Sayram, Jend, Balasağun, Şauğar gibi kentlerin bulunması Kazak halkının göçebe hayatıyla birlikte kendine has şehir hayatının ve medeniyetinin olduğunu gösteren büyük bir kaynak ve delil oluştu.

Kazakistan'ın güneyinde şehir medeniyetinin gelişmesine tesir eden unsurlardan biri elbette İslam diniydi. Arap saharasından gelen yeni din İslam, Turan toprağına şeriatin şartlarını getirmekle kalmamış ilim öğrenmeye de kapılarını açmıştı.

İslamı kabul eden yerli halk için namaz okumak/kılmak, Kuran ezberlemek önemliydi, bu yüzden arap dilini öğrenmeleri gerekiyordu. Kazak topraklarında ilk önce İslam kültürünün ve mimarisinin en belirgin sembolu olan camilerin yapılışından sonra onların yanında medreseler ve kütüphaneler açılmaya başlamıştı. Bu İslam uygarlığının Turan'daki görünüşüydü. Eski dönemlerde yapılan camiler ve medreseler sadece ibadet yeri olmakla kalmamış, islam ilmi ve medeniyetinin gelişmesinde önemli rol almıştır. Böyle bir durum islamın sadece Kazak topraklarında değil yayıldığı ve varlığını sürdürdüğü her yerde yaptığı görevidir. Bundan dolayı islam dini çok hızlı bir şekilde gelişmiştir.

İslam diniyle Arap dilini birbirinden ayıramayacağımız için camilerin yanında yapılan medreseler ve kütüphanelerde İslam ilmiyle birlikte Arap dili de öğretilmiştir.

Arap dilini bilmek demek ayrı bir milletin dilini bilmek değil dünya uygarlıklarından biri olan Arap-müslüman uygarlığını tanımak demekti.

İslam dini sayesinde Turan toprağına yayılan Arap dili ve edebiyatı bugünkü Kazak halkının dili ve edebiyatına hatta medeniyetine, ilmine, geleneklerine de yansımıştır. Sözlük hazinemize giren arapça, farsça kelimeleri Kazak dilinin gramerine uyum sağladığından dolayı hiç ayırtedemeyecek duruma gelmiştir. Arap edebiyatındaki klasik eserler "Bin bir gece masalları" , "Kalila ve Dimna", Peygamberler Kıssaları, aşk destanları Kazak edebiyatında Doğu motifli eserlerin doğmasına tesir etmişti. İslam Turan topraklarında yeni dinin yayılmasını sağlamışsa Arap dilini ve edebiyatını okuyup öğrenmek isteyenler ise dilini kelime hazineleriyle donatmış, edebiyata çeşitli tarzlar getirmiş oldu. Böyle gelişme ilk önce Kuran ilimlerini ve Arap gramerini öğrenmekle başlamıştı.

Medreselerde ders verme yolu iyice geliştikten sonra cami yanındaki kütüphaneler Arap Hilafetinin gönderdiği gramer, edebi ve dini kitaplarıyla donatılmış oldu. Bu kitapları okuyan ilk müslümanlar ilim almak için İslam medeniyeti ve ilminin tam merkezi olan Bağdat, Basra, Kufa, Nişafur, Damask, Aleppo ve v.s şehirlere gittiler. İlim almak amacıyla başlayan bu yolculuk sadece Arap-müslüman dünyasında değil insan uygarlığının gelişmesine çok büyük katkıda bulunan alimlerin doğmasına vesile olmuştu.

"Kazak halkı göçebe hayat sürdüğü için cahil kaldı" diyenlere karşılıklı cevap olarak gösterilen eski şehirlerin yeri, moğol istilasında kaybolan Otırar kütüphanesi, tarihi yansıtan camiler ve Türkistan mezarı gibi anıtlar şehir medeniyetinin bu sahada çok

eskiden geliştiğini göstermektedir. Hatta Güney Kazakistan'da dünyaya gelen el-Farabi, at-Tarazi, as-Sığınaki, el- İsfidcabi, as-Sayrami gibi yüzlerce alimin eserleri Kazak bozkırlarındaki gelecek nesillere bırakılan büyük miraslarıdır.

Kazak toprağında doğup islam dini sayesinde Arap filolojisinin gelişmesine el atanlar acaba var mıdır? sorusuna cevap olarak Otırarlı (Farablı) ailmlerin en başında Ebu Nasr Muhammad bin Muhammad bin Tarhan bin Uzlağ el-Farabi (870-950), Ebu İbrahim İshah b. İbrahim el-Farabi (?-350/961 vefat etmiş) ve Ebu Nasr İsmail b. Hammad el- Cevhari el-Farabi (yaklaşık 940 doğmuş – 338/1008 vefat etmiş.) gösterebiliriz.

Doğulu alim Ebu Nasr el-Farabi'nin zengin hazinesine bakacak olursak onun sadece Arap filolojisine değil, edebiyata da çok emek verdiği görünmektedir. Şiir sanatı hakkında yazılan (Cavami'uaş-şi'r) ve şiir sanatının kaideleri (Kavaninu sina'ti aş-şiir) adlı eserleri çok mühimdir. [1; 2]. Onunla birlikte estetik, melodi ve ritmi ele alan "Büyük müzik kitabı" (Kitab el- musika el-kabir),"Alimler sınıflandırması" (İhsa'ıl-ulum) eserleri de önemlidir. Genel yetenek ve gramer, dil ve felsefe ilişkilerini gösterme açısından yazılan "Harfler kitabı" (Kitab-ı el-Huruf) eseri el-Farabi'nin filoloji meseleleriyle birlikte alimler sentezini gösteren yazılı mirasıdır.

Otırarlı alimlerin biri İsmail el-Cevhari'yi (yaklaşık 388/1008 y. v.e.) Yakut el-Hamavi "Mu'dcam el-udaba" eserinde İshak el-Farabi'nin yeğeni, onun ilimle uğraşıp alim olmasına tesir eden bu kişidir diye yazıyor. [3, 153].

İsmail el-Cevhari "Tadc el-luğa va sihah el-arabiya" (Dil tacı ve arapça kelimelerin doğru yazılışı), "Arud el-urka" (şiir aruzu), "kitab ul-mukaddima (dilbilimine-gramere giriş)" gibi gramerle ilgili eserler verdiği için orta asırdaki alimlerin en yücesi sayılmaktadır ve "gramer imamı" diye lakap almıştır.[4, 22].

Otırar'dan çıkıp Arap dilinin gelişmesine kendi payını katan Türk alimlerinin biri Ebu İbrahim İshak bin İbrahim el-Farabi'dir. Kendi toprağında çok az bilinen ve araştırılan, ilmi mirasına fazla özen gösterilmeyen alimlerimizden biridir. Farab'lı olan bu bilim adamımızın hayatı ve eseri hakkında fazla bilgimiz yoktur.

Bu bilim adamımızın doğum tarihi hakkında kesin bilgi elimizde yoktur, ansiklopedide muhafaza edilen bilgiye göre onun Farab'dan çıkan Ebu Nasr el-Farabi'nin çağdaşı olduğunu yazıyor. Onun hayatı ve eserini araştıran Mısır'lı İbrahim Anis ve Ahmad Muhtar Omar alimin Seyhun nehrinin yanındaki Farab şehrinde,

hicra takvimine göre III asrın sonu ya da yaklaşık IV asrın başında doğduğunu söylüyor. Yani İshak el-Farabi bugünkü takvime göre IX asrın sonunda dünyaya gelmiş. Alimin vefat tarihi hakkında bazı bilgileri kıyaslayan Mısır'lı araştırmacılar onu hicra takvimine göre 350. yıl vefat ettiğini savunuyorlar. [5, 3-4]. Böylece İshak el-Farabi'nin yüce alim el-Farabi'yle muasır olduğunu, hatta ondan sonra yaklaşık yirmi yıl kadar yaşadığını da tahmin edebiliyoruz. Alimler arasında Arap dilinde Ebu İbrahim İshak el-Farabi'yi "ikinci muallim"den ayırtedebilmek için "el-Farabi el-luğavi" yani "dilci el-Farabi" diye adlandırmışlardır.

İslam tarihnamesinde araştırmacılar dilci alimin ilim almak amacıyla Arap topraklarında seyahat ettiğini söylemiş iseler de onların kesin olarak nerelerde olduğunu yazmamışlar. Onunla birlikte İshak el-Farabi'nin yaşamı hakkında az bir bilginin kendisi de ikiye ayrılıyor.Orta asırda ve günümüzde yaşayan araştırmacıların fikirleri birbirine zıt geliyor. Mısır'lı Ahmad Muhtar Omar'ın yazısına bakarak kendi malumatını sunan Yusuf aş-Şaibani el-Kifti ise İshak el-Farabi'nin önemli eserlerinden biri olan "Divan-i el-Adab"ın Yemen topraklarında Zabid şehrinde yazıldığını ve alimin orada vefat ettiğini yazıyor.[5, 4].

Bu bilgiyi Alman alimi K.Brokelmen'de "Ebu İbrahim İshak b. İbrahim el-Farabi Türkistan'ın doğusundaki Farab şehrinde doğmuş. Oradan Yemen'e gitmiş ve Zabid şehrinde yaşamış" diyor.[6, 128].

Demek biz onun Yemen'e gidip yerleşene kadar bedeviler arasında olup sade edebi dil (el-arabiya el-fusha) bilgilerini toplamış olduğunu düşünüyoruz. Arap toprağı olan Yemen'de bedeviler yaşıyordu ve Arap dili ve medeniyetinin vatanı sayılan bu yerde alimin olması doğru bir seçimdi. Farab'dan ayrıldıktan sonra Yemen'e ulaşıncaya kadar İran, İrak, Necd (şimdiki Suudi Arabistan) yada Şam topraklarından geçeceği malum. Alim aradığı şeyi buralardan da bulmuştur.Çünkü İslam uygarlığı bu şehirlerde de gelişmişti.

Halbuki İshak el-Farabi'nin Yemen'de yaşadığı hakkında bilgiyi veren Ahmad Muhtar Omar'ın kendisi de diğer kaynaklardan yararlanarak İshak el-Farabi'nin divanı Yemen'de değil Samani'lerin başkenti olan Buhara'da yada Arap ilim merkezi sayılan Bağdat'ta yazılmış olabiliyor diyor. [5, 5-6]. Bu fikir doğru olduğu halde de, İshak el-Farabi doğduğu yerden ayrıldıktan sonra da az gezmediğini göstermektedir. İkinci taraftan bakarsak Buhara gibi şehirde Arap dili

yaygın haldeydi, Bağdat ise İslamın "altın asrını" yaşıyordu ve ilim arama açısından tam merkez sayılıyordu.

İlmin her dalında çok büyük miras bırakan Ebu Nasr el-Farabiyle mukayese ettiğimizde İshah el-Farabinin kendi eserlerini sadece Arap filolojisi alanına adamış olduğunu görebiliyoruz. "Divan el-Adab" (edebi eserler), "Bayan el-'i'rab" ('i 'rab (şahıs veya hal ekleri) kuralları)(('i 'rab arab gramerinin ikinci adı-Ş.K), "Şarh adab el- Katib" (yazar, (yazıcı) manasının anlamı) gnmak mümkündür.

İshak el-Farabi'nin ismini ve Otırar/Farab gibi orta asır tarihi şehirlerinden çıkan alimleri yurt dışındaki kütüphaneler ve çeşitli kaynaklardan bularak Kazak medeniyeti ve tarihinde tanıtmaya çalışan alim E.Derbisalı'dir. [7, 33-38].

Anlattığımız gibi İshak el-Farabi'yi "dilci alim" olarak tanıtan eseri Divan el-Adab'dır. Kazak dilindeki manası "edebi mecmua"dir. Bu eser orta asırda önemli yer tutan gramer ve sözlükçülük sahasını geliştiren değerli hazine olduğu bellidir. Yani anlamı ve şekli yönünden Divan el-Adab Arap dilinin açıklamalı sözlüğüdür. Halil el- Farahidi'nin "Kitabul-'ain" sözlüğünden başlayan günümüzde on iki asırdan aşkın geçmişi olan bu kitap Arap lügatçılığınınyılmaktadır.

Sözlükte kullanılan "divan" kelimesi arapçaya has kelime değildir, bunu Arap dilinin sözlükleri de onaylıyor. İbn Manzur'un "Lisanul-Arab" sözlüğünde "faris-i mua'arrab" yani Arap diline giren farsı kelimesi "sayfalar külliyatı" demiştir. [8, 166]. İbn Manzur onun diğer anlamlarını da açıklıyor: örneğin İbn el-Asir "askerler ve hediye alacakların listesini yazacak defter" yada "ilk kalem odasının defterini yazan halif Omar oldu" diyor. [8, 166].

«Divan» kelimesi Arap diline farsçadaki asıl manasını koruyarak girmiş. Farsçada birkaç anlamı vardır. Onlar: *daire (kalem odası),toplanacak yer,hesap defteri, adalet meydanı, kadı, vezir,meclis, danışma meclisi, vergi, şikayet,hikaye, şiir dizisi* [9, 1283].

«Adab» kelimesinin manası Kazak dilinde «edebiyat», «edep» kelimeleriyle bir anlama geliyor. Arab dilinde kullanma özelliğine gelecek olursak ilk önce bu kelime İslamdan önce ve günümüze kadar kullanılan *"arab edebiyatı"* anlamında ise ikincisi – *«terbiye, edep, nezaket»* manasına geliyor. Yani kazak diline iki anlamı *"edebiyat"* ve *"edep"* manası da girmiş. *«Edebiyat» – «edep»* kelimesinin çoğul anlamını taşımaktadır.

«Edep» kelimesi tarihi açıdan çok kullanılmış. Orta asırda Arap ve müslüman devrinin gelişme zamanında bilgili insanın Arap

şiirini ve Arap kabilesinin tarihi ve çıkışını, belağat ilmini, etiket, felsefe ve fen bilimlerini öğrenmek için verilen ilim kaynağı olmuştur.» [10, 563].

Onunla aynı kökten olan *"adib"* de birkaç anlama geliyor – 1. *«çok bilgili, yüce maneviyat sahibi, edep ve terbiye unsurlarını çok iyi bilen, edepli insan»; 2. «edebiyatçı»* anlamına geliyor. Bununla birlikte büyük imparatorluk olan Arap Halifatının toprağında yaşayan, kendini bilgili, aydın olarak gören herkes milleti yada mesleğine bakmadan Kuran ilimlerini, Arap dilinin grameri ve edebiyatı, tarihi hakkında arab dilinde çeşitil ilmi tartışmalara katılıp kendi görüşünü söyleyebilecek durumda olmaları gerekiyordu. Bu hakkında alim E. Derbisali : Şimdi edebiyat manasına gelen *"edeb"* kelimesinin Emevi Halifeler zamanında (VII-VIII a) estetik edebiyat anlamından daha çok derindi. Böylece nezaket, kibarlık, sadelik, edep, iyimserlik, insanlık gibi vasıfları üstün tutuluyordu"- diye yazıyor. [7, 35]

İshak el-Farabi eserinin arapça açıklamalı sözlüğü olmasına rağmen onu "edebi dizi" diye vermiş. Onun sebebini anlamı verilen kelimenin manasını açıklamak için Arap edebiyatının üsülü olan resimleme şeklini kullanmasıyla açıklıyor. Arap dilinde kelime yapma çabasındayken lügatçılar manası açık, çabuk anlaşabilinecek beyitleri sözlü olarak yayan bedeviler arasından derlemiş. Böylece "divan" kelimesinin manası açıklanmış.

İshak el-Farabi "Divan el-Adab" adlı eserinin girişinde "ben örnekleri Kuran, sünnet, hadis, şiir, hikmet, secd, atasözler ve nazireden aldım" diyor. [5, 73]. Bu yüzden "Divan el-Adab" sözlüğünün maanası ismine layık, Arap edebiyatının çeşitli metinlerine donatılmış zengin eser olduğu malumdur.

Arap sözlükçülüğünde ünlü şairlerin eseri ve kıymetli metinleri yararlanarak oradaki tam, saf Arap kelimelerini kullanarak sözlük yapma çok önemli olmuştur. Yazar kendi eserini yayınlamadan önce açıklamalı sözlükte kullanacak olan kelimeler i anlam bakımından açıklamış ve bir külliyat haline getirmiştir. Yani İshak el-Farabi'nin eseri hem sözlük hem klasik Arap söz sanatının seçkin örneklerini içeren edebi eser olarak yazılmıştır.

İshak el-Farabi'nin İslam dinine olan bakışı onun "Divan el-Adab"ta yazdığı yazısında görünmektedir. O eserini Allah-u Teala'nın yardımıyla yazdığını,orada Kuran ayetlerini yazacağını söylemişti. "Kuran Allah-u Teala'nın kendi elçisine arab dilinde mukaddes ruh sayesinde gönderildi. O Allah'ın kelimesidir. Allah'ın dediğini, Allah'ın verdiği nimetini, onun ilmi ve maanasını sadece bu

dili iyice öğrendikten sonra anlayabilecek.” [5, 73]. Yani İshak el-Farabi Kuran-ı Kerim ve arab dilini İslam dünyasında hiç ayrılmayacağını onların ikiz kavram olduğunu öne sürerek birini öğrenmek için ikincisini de tanımanın önemli olduğunu yazıyor.

“Divan el-Adab”ın sadece Arap filolojisinde değil Türk halkları için de çok önemlidir, çünkü bu sözlük kendi döneminde çok ünlü olmuştur. İshak el-Farabi’nin bu eseri Arap, farsi ve Türk halklarında sözlükçülüğün gelişmesine tesir etmişti.Onun sözlüğünün yapılışına vesile olan *“bab”, “fasl”* yani kelimeleri kökteki sessiz harflerin yerine göre *“kısım”* ve *“bölüme”* ayırıp yerleştirmesini araştırmacılar yıllardır İsmail el-Cevhari’nin buluşu olarak biliyor ve tanıyorlar. Çünkü bu zamana kadar el-Cevhari’nin eseri ulaşmıştır. Yani el-Cevhari’nin “as-Sihah”sözlüğü farsçaya, türkçeye çevrilmiş ve diğer dillere de aktarılmıştır.Onun farsçadaki çevrisini “as-Sarah” XIII asır Türk alimi, tarihçi hem dilci Camal ad-Din el-Karşi (yaklaşık 628/1231doğmuş) yapmış. [11, 591]. Camal ad-Din el-Karşi Türk’lerin eski şehirleri hakkında araştırmalar yapmış ve önemli yazılar bırakmış.

İshak el-Farabi’nin “Divanı” Mahmut Kaşğari’nin “Divan-i luğat at-Türk” sözlüğünü hazırlarken çok önemli olmuş. İki Divanın adlandırılmasından yapılışına kadar, anlamı ve anlatma tarzında bile benzerlikler vardır. Böylece el-Kaşgari sözlüğünü yazarken el-Farabi eserini okuyup incelediğini farkedebiliri ve görebiliriz.

Bununla ilgili el-Kaşgari’nin “Divanını” aslından rusçaya çeviren, araştırma yapan Z.A.Avezova: “Türk-Arap leksikolojisini derlemek için el-Kaşgari örnek olarak Türk sözlükçüsü Ebu İbrahim İshak ibn İbrahim el-Farabi’nin Arap dilindeki sözlüğünden yararlandığını görmekteyiz” diye söylüyor. [12, 5].

Mahmut Kaşgari’nin yazılı mirasını Arap sözlükçülüğü ile mukayese ederek araştırma yapan R.Muhitdinov: “Tüm Türk halklarının ortak hazinesi sayılan “Divan-i luğat at-Türk” eseri orta asırlarda yaşayan Türk ve Arap halklarını birbirine bağlayan değerli eser oldu”diyor. “O orta asırda tüm dünya medeniyetinin dili sayılan Arap diline çevirilen ilk Türk sözlüğü idi.” diye yazıyor. [13,12 б.].

Sonuç olarak:

- Kazak toprağına gelen İslam dini, arapça, ilim ve medeniyetin bu ülkelerde yaygınlık kazanmasına vesile oldu;

-İslam diniyle birlikte yayılan arab dili yerli halkın orta asırdaki arab-türkü-müslüman uygarlığına birleşmesine tesir etti;

-Türk halkları da Arap araştırmacıları tarafından yapılan Arap filolojisinin gelişmesine büyük katkıda bulundu;

- İshak el-Farabi'nin "Divan el-Adab" eseri Arap dili ve ilmi için değil, Türk halkları için de çok önemli kaynak sayılıyor;

- "Divan el-Adab" islam dini, medeniyeti ve Arap dilini birlikte okuyup öğrenmeyi öneriyor;

-Arab-müslüman sentezin birleştiren "Divan el-Adab" eseri derinden araştırılması gereken ilmi mirastır.

Abu İbrahim İshak b.İbrahim al-Farabi'nin "Divan al-Adab" eseri, tüm türk halkına ortak yazılı anıt olan Mahmut el-Kaşgari'nin "Divan-ı lugat at-Türk"ü kavramakta çok önemli kaynak materyalini oluşturmaktadır. Mahmut el-Kaşgari kendi eserini oluştururken, İshak al-Farabi'nin başta olduğu Arap filologlarının sözlükçülük geleneğine dayanmıştır.

Mahmut el-Kaşgari ve İshak al-Farabi kendi eserleriyle Müslüman-Arap ve bununla birlikte tüm dünya bilimsel düşüncesi gelişimine çok büyük katkıda bulunmuştur. Onların yazılı mirası Türk kökenli halkların bilim ve kültür tarihi karşısında hiç bir zaman kendi önemini kaybetmez. Onların eserlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, türkoloji için olduğu gibi arapbilimciliği için de yeni imkanlar açacaktır. Türk kökenli Farab'lı bilim adamları, eserlerini Arapça yaratan geleneksel ortaçağ filoloji okullarının seçkin temsilcileridir. Onların bilimsel mirası, hem arapçacılık hemde türkoloji için belirleyici öneme sahip yazılı eserlerin incelenmesi bakımından büyük ilgiye sahiptir. Kazakistan Cumhuriyetinde bu bilim adamlarının hayatı ve bilim yolu hakkında günümüze kadar sadece parça parça bilgiler mevcut, ancak derin ve çok taraflı araştırma yapmak için dünyanın büyük araştırma merkezlerinden karşılıklı alınabilecek tecrübe ve yabancı uzmanlarla yapılabilecek bilgi alışverişi şart.

Kaynakça

1. Kaliyeva Ş.S Akikat. - 2010. №7. //el-Farabi murasının poetikağa katıstıb kırları. - 67-71 s.
2. Kaliyeva Ş.S . KazUU habarşısı.Şığıstanu seriyası. 2010. №4. //Ebu Nasır el-Farabi'nin arab poetikasına katıstı közkarastarı. – 49-53 s.
3. Yakut el-Hamavi ar- Rumi. Mu'dcam el-Udaba.1 t. Kaliyeva Ş.S Tvorçestvo İsmaila al-Dcevhari i ego mesto v arabskoy filologi. – Almatı: "Kazak universiteti", 2006. – 140 s.
4. Ebu İbrahim İshak el-Farabi. "Divan el-Adab".1t. – Kaır: «Daru-Şa'ab lis-sihafa», 1974.- 482 s.

5. Brockelmann C. Geshichte der Arabishen litteratur. Erster band – Leiden: “E.J.Brill”, 1943.
6. Derbisalı A. Kazak dalasının julduzları. – Almatı: «Rauan», 1995.- 238 s.
7. İbn Manzur. Lisan el-Arab. 13 t. – Beyrut: «Daru Sadir».
8. İbrahim ad-Dasuki Şata. el-Mu›dcam el-Farisi el-Kabir. 1t. - el-Kahira: «Maкtabatul-Madbuli», 1992. 1283 s.
9. Kraçkovskii İ.Y.,İzbr.coç., t. 2, M.-L., 1956. 563-574.
10. Brokelman K. Tarih el-Adab el-Arabii. t.1. Kair, 1993. – 622 s.
11. Mahmud Kaşğari. Divan lugat at-turk. //Perevod i predislovie Auezovoy Z-A.M. Almatı: «Daik-press», 2005. – 1284 s.
12. Muhiddinov R.S. «Divan lugat at-turk.» - turkitanu temirkazığı.Almatı: «Kazak universiteti», 2011.- 145 s.